

Citation:

Jaros, V. (2019). Charakterystyka języka familijnego Joachima Lelewela dotyczącego społecznej przestrzeni rodziny (na podstawie listów do najbliższych). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 54. <https://doi.org/10.11649/sfps.1780>

Violetta Jaros
(Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie)

Charakterystyka języka familijnego Joachima Lelewela dotyczącego społecznej przestrzeni rodziny (na podstawie listów do najbliższych)

Idiolekt¹ Joachima Lelewela – wybitnego historyka pierwszej połowy XIX wieku, nazywanego „ojcem” naukowej historiografii polskiej (Maternicki, 2009, s. 56) – nie doczekał się jeszcze pełnego opracowania². Niniejszy szkic stanowi przyczynek do poznania jego języka osobniczego, a ściślej – próbę wskazania właściwości

¹ Idiolekt pojmowany jest tu jako „całość kompetencji językowej jednostki (a nie jedynie komponenty indywidualne, osobnicze)” (Kozłowska, 2011, s. 94). Osobisty repertuar systemu środków językowych jednostki kształtuje się w ciągu jej działalności życiowej poprzez przyswajanie różnych odmian języka (m.in. socjolektalnej, terytorialnej) i pozyskiwanie subkompetencji niezbędnych do udziału w poszczególnych typach komunikacji językowej (Gajda, 1988, s. 381). Stopień zróżnicowania idiolektu zależy także od odgrywanych przez jednostkę ról społecznych (Bokszański, Piotrowski, & Ziółkowski, 1977, ss. 73–74).

² Dotychczasowe badania nad językiem Lelewela dotyczyły zagadnień związanych z neologizmami (m.in. Jaros, 2009, 2014; Lewaszkiewicz, 1976), charakterystyki właściwości systemowych (m.in. Jaros, 2013; Urbańczyk, 1983) oraz języka naukowego (Jaros, 2015).

języka rodzinnego³ autora *Polski wieków średnich*. Charakterystyka ograniczona została do repertuaru zjawisk językowych dotyczących społecznej przestrzeni rodziny. Na podstawie materiałową składa się dwutomowy zbiór korespondencji (zob. Źródła; Lelewel, 1878, 1879) pisanej z wielu miejsc pobytu (Woli Okrzejskiej, Warszawy, Wilna, Krzemieńca, Łucka, Abbeville, Tours, Brukseli) w różnych okresach życia Lelewela, który wcześniej opuścił rodzinny dom, ale w wymienianych z rodzicami i rodzeństwem listach⁴ dawał wyraz swego przywiązania i tęsknoty, żywego zainteresowania losami najbliższych i znajomych, co ilustrują poniższe fragmenty z jego listów do brata Prota:

Najmniejsze słówko twoje jest mi najmilsze, ani mnie zdudzić może, mało dziesięć razy odczytywałem z prawdziwym rozczuleniem, i dopóty odczytywać będę, póki mi nowych wyrazów do wzbudzania i drażnienia najszczerzego przywiązania nie nadeszlesz. Bądź zdrow i tyle mnie kochaj i o mnie pamiętaj ile ja o tobie. Najprzywiązańszy brat J. Lelewel (I 161)⁵;

i siostry, Marii Majewskiej:

Pisujcież tak jak ja, a będę wiedział co się z Wami dzieje, czyś siostra podzdrowiała czy Jan [szwagier Lelewela – V. J.] zdrow, wesół, wyłysiał, czy nie?; stracił zęby, czy nie? Do Ewci [siostrzenica Lelewela – V. J.] wiele umizgów, czy który dośpiewa, rodzicom jej jak się wiedzie? co Huguś [chrześniak Lelewela, niepełnosprawny syn Marii – V. J.] porabia, co jego braciszki, co siostrzyczki? Co matka, co ojciec? Oh! jak wy skąpi w słowach. Niech Was Bóg błogosławi (II 419).

³ Język rodzinny // rodzinny // domowy definiowany jest jako język służący komunikacji w kręgu rodzinno-przyjacielsko-sąsiedzki, który łączy mocne i długotrwałe związki, zwłaszcza relacje pokrewieństwa i powinowactwa oraz więzy uczuciowe (Handke, 2008, s. 76). „W kręgu rodzinnym – jak pisze badaczka – kształtują się umiejętności i nawyki językowe w najważniejszym okresie życia każdego z członków wspólnoty: etnicznej, narodowej, regionalnej, lokalnej, środowiskowej” (Handke, 2008, s. 89).

⁴ Właściwości strukturalne listu, zdaniem A. Kałowskiej (Kałowska, 1982, ss. 11–13), zdeterminowane są m.in. sytuacją fizyczną (jest ogniwem dialogu i językowym wykładnikiem stosunku na linii nadawca – odbiorca), sytuacją społeczną (jest wytworem indywidualnym realizowanym w języku nieoficjalnym, łącząc przy tym „właściwości podrzędnych odgałęzień języka nieoficjalnego: literackiego i potocznego”), tekstem pragmatycznym o podwójnym zamierzeniu: ekspresywno-impresywnym i informacyjnym. Prywatna korespondencja, odzwierciedlając kulturę i obyczajowość uczestników dialogu epistolarnego, odsłania specyfikę komunikacji wewnątrzrodzinnej, prezentując nawyki i zachowania językowe członków rodziny.

⁵ Cytaty i materiał egzemplifikacyjny podawany jest za wymienionym zbiorem listów Lelewela do najbliższych (Lelewel, 1878, 1879). Cyfra rzymska oznacza numer tomu, cyfra arabska – numer strony.

Joachim Lelewel⁶ urodził się w Warszawie 22 marca 1786 roku. Rodzina ze strony ojca wywodziła się z Prus Książęcych i pisała się Loelhoeffel de Löwen-sprung. Przybyły do Polski dziadek Joachima, Henryk, około 1730 roku został nadwornym lekarzem króla Augusta III. Babka zaś, Konstancja Jauch, wywodziła się z Saksonii. W 1775 roku ojciec uczonego, Karol, wieloletni członek Komisji Edukacji Narodowej, uzyskał indygenat polski i odtąd posługiwał się spolszczonym nazwiskiem Lelewel. Ożenił się z Ewą z Szeluttów, która ze strony ojca pochodziła z białoruskiej szlachty, a ze strony matki skoligacona była ze starymi rodzinami polskimi osiadłymi na Mazowszu i Wołyniu.

Joachim wychowywał się w patriotycznej i patriarchalnej atmosferze rodzinnego domu, w którym pielęgnowano tradycje staroświeckie. Był najstarszym z pięciorga rodzeństwa – trzech braci i dwóch siostr. Rodzice po upadku Rzeczypospolitej przenieśli się do nabytego majątku w Woli Cygowskiej na Podlasiu. Pierwsze nauki pobierał u proboszcza w Okrzei. Lata młodzieńcze Lelewela wiążą się głównie z Warszawą, gdzie w 1801 roku oddany został do konwiktu pijarskiego, i Wilnem, gdzie w 1804 roku rozpoczął naukę w studium pedagogicznym Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego jako stypendysta – kandydat do stanu nauczycielskiego.

Po zakończeniu studiów w marcu 1809 r. udał się do Krzemieńca, by odpracować stypendium jako nauczyciel historii. W połowie 1811 roku wrócił do Warszawy, gdzie ojciec pomógł mu w objęciu posady w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Jednak zajęcie biurowe nie satysfakcjonowało młodego „zdziełcy”, który myślał o karierze badawczej. Łączył ją z pracą pedagogiczną na Uniwersytecie Wileńskim, gdzie spędził łącznie dziewięć lat. Najpierw (1815–1818) jako zastępca profesora, potem (1821–1824) jako profesor historii powszechnej. W międzyczasie (1819–1821) objął stanowisko kustosa Biblioteki Głównej w Warszawie. Szczęśliwy okres pracy w Uniwersytecie Wileńskim został zakończony przez ukaz carski z 14 sierpnia 1824 roku.

Jesienią opuścił historyk Wilno i udał się do Warszawy. Nie podjął stałego zatrudnienia, rozpoczął natomiast intensywną działalność polityczną: został członkiem tajnych organizacji – Wolnomularstwa Narodowego oraz Towarzystwa Patriotycznego – oraz posłem Sejmu Królestwa Polskiego. Po wybuchu powstania listopadowego Lelewel wszedł w skład kierowanej przez Adama Czartoryskiego Rady Administracyjnej, a następnie Rządu Narodowego.

⁶ Biografia uczonego przedstawiona została dzięki wykorzystaniu informacji zawartych w monografiach S. Kieniewicza (Kieniewicz, 1990) oraz H. Więckowskiej (Więckowska, 1980).

Drugą połowę życia, po upadku powstania, spędził we Francji (Paryż, La Grange, Tours) i Belgii (Bruksela). Na emigracji kontynuował działalność polityczną: w 1831 r. zawiązał Komitet Narodowy Polski, w 1835 r. wszedł w skład Komitetu Młodej Polski, w 1837 r. założył Zjednoczenie Emigracji Polskiej, a dziesięć lat później został wiceprezesem Międzynarodowego Towarzystwa Demokratycznego. Z czasem stopniowo zaczął odsuwać się od polityki. Przez cały okres pobytu na emigracji pracował naukowo i korespondował z rodzeństwem, przyjmował gości w swym skromnym mieszkanku na poddaszu *Estaminet da Varsovie* („Gospody Warszawskiej”). Zmarł 29 maja 1861 roku.

Regularna wymiana listów z najbliższymi pozwalała Lelewelowi uczestniczyć we wszystkich rodzinnych wydarzeniach, dowiadywać się na bieżąco o tym, co dzieje się w domu, a później, po usamodzielnieniu się rodzeństwa, w rodzinach braci i siostr, dzielić się swoimi przeżyciami i troskami. Z korespondencji czerpał też informacje o losach dalszych krewnych, sąsiadów i znajomych, sam również donosił o różnych zdarzeniach czy spotkanych osobach, nie szczędząc szczegółowych relacji i opisów.

Charakterystyka języka rodzinnego Joachima Lelewela dotyczącego społecznej przestrzeni rodziny przedstawiona zostanie ze względu na trzy komponenty: wskazywanie na relacje rodzinne, formy bezpośredniego osobistego kontaktu w rodzinie oraz emocjonalność w komunikacji wewnątrzrodzinnej.

1. Wskazywanie na relacje rodzinne

1.1. Nazwy członków rodziny

Badana proza epistolarna, stanowiąca jednostkową realizację języka rodzinnego Lelewela, odzwierciedla język środowiska szlachecko-inteligenckiego pierwszej połowy XIX wieku, w którym istotną rolę odgrywały związki pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego, o czym świadczy bogato potwierdzone w listach słownictwo z tego kręgu tematycznego⁷. Wśród ekscerptów wskazać można określenia ogólne, odnoszące się do stosunków pokrewieństwa, jak

⁷ Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego mają relatywny i korelatywny charakter. Relatywizm łączy się z faktem, że nazwy określają daną osobę ze względu na jej stosunek do innej osoby spokrewnionej lub spowinowacanej. Natomiast korelatywność oznacza, że terminy zawierają w sobie stosunek dwustronny (Szymczak, 1966, s. 12).

i szczegółowe nazwy stopni relacji osób połączonych więzami krwi. Pojęcia ogólne reprezentowane są przez następujące leksemy: **dom** '1. rodzina, domowi; 2. ród, familja'⁸ I 192 (**dom rodzicielski** I 170), **familia** I 161, **generacja** 'pokolenie, potomstwo' I 407, **rodzina** II 425; nazwy osobowe: **domowy** 'w jednym domu mieszkający' I 460, **krewniaczka** II 61, **krewniak** II 267, **krewny** I 298; nazwa abstrakcyjna: **krewieństwo** '1. związek po krwi, pokrewność; stosunek do siebie osób połączonych przez związki rodzinne; krewni; 2. osoby należące do jednej rodziny po ojcu i matce' I 195, a ponadto wyrażenie **po kądzieli** '(w wyliczaniu stopniów pokrewieństwa) linja żeńska: [...] rozwoju tej rodziny po kądzieli, sięgając wyżej kasztelanowej Chrapowickiej, jej brata i siostr' II 374.

Nomenklatura szczegółowa odnosi się do nazw stopni pokrewieństwa. Są to nazwy stopni pokrewieństwa w linii prostej i bocznej. Określenia stopni pokrewieństwa w linii prostej obejmują: a) stopień pierwszy, na który składają się nazwy odnoszące się do dzieci: **córka** I 19, **dziecko** II 210, **potomek** I 420, **syn** I 472; oraz nazwy wskazujące na rodziców: **matka** I s. XVII, **ojciec** I s. XVII; rzeczowniki zbiorowe: **dziatwa** II 50, **potomstwo** II 73, **rodzice** I 31; b) stopień drugi: **babka** II 60, **dziad** I 146, **dziadek** I 481, **wnuczka** II 457, **wnuk** I 462; c) stopień trzeci (i dalszy): **prababka** II 428, **pra-pra-wnuk** II 477, **praszczur** '1. syn prawnuka; 2. ojciec prapradziada. *Praszczury*, w ogólności, przodkowie' II 61, **prawnuke** I 220.

Nazwy stopni pokrewieństwa w linii bocznej odnoszą się do nazw stopni: a) drugiego: **Brat** I s. XVII, **cioteczny** 'p. od ciotki. Cioteczni bracia albo siostry, które się rodzą od dwóch siostr' II 452, **siostra** I s. XVII, **siostra cioteczna** II 84, zbiorowo: **rodzeństwo** I 342, w tym neosemantyzm **braterstwo**⁹ 'bracia', *Co się z braterstwem po powrocie z Łucka dzieje?* I 406; oraz b) trzeciego: **ciocia** II 227, **kuzyn** 'krewny, powinowaty' II 138, **kuzynka** I 420, **przyrodni** 'a) brat, siostra; z jednego ojca a nie z jednej matki, lub z jednej matki a nie z jednego ojca; b) = komu; pokrewny, powinowaty' II 138, **stryj** 'brat ojca, ojcowy' II 358, **stryjeczny** II 160, **stryjeczny braciszek** I 420, **stryjenka** II 452, **synowiec** 'syn brata, bratanek' I 407, **wuj** I 289, **wujeczny** 'od wujowstwa, krewny po matce. *Wujeczny brat. Wujenna siostra*' II 452.

Również nazwy stosunków powinowactwa rodzinnego stanowią w badanych listach rozbudowaną siatkę leksykalną. I w tym przypadku wskazać można określenia ogólne i szczegółowe. Do tych pierwszych należy nazwa osobowa:

⁸ Definicje podawane są za *Słownikiem wileńskim* (Zdanowicz, 1861).

⁹ W *Słowniku wileńskim* 1. 'bratni związek krwi'; 2. 'związek ścisły'; 3. 'braterska miłość'; 4. 'brat z żoną'.

powinowaty I 105. Wśród leksyki szczegółowej odnoszącej się do relacji powinowactwa rodzinnego wymienić należy: a) nazwy powinowactwa między małżonkami: **małżonek** II 361, **małżonka** II 60, **mąż** I 457, **połowica** 'posp. żona' I 259, **żona** I s. XVII, **żonaty** I 428; b) nazwy powinowactwa rodzinnego w linii prostej: **szwagier** 'siostry mąż, żony brat' I 200, **zięć** I 426; c) nazwy powinowactwa rodzinnego w linii bocznej, obejmujące: stopień drugi, do którego należą leksemy: **bratowa** I 391, **macocha** I 426, **pasierb** I 132, **pasierbica** I 426, oraz stopień trzeci, który reprezentowany jest przez rzeczownik: **siostrzeniec** II 452.

Z instytucją **małżeństwa** I 192 łączą się natomiast inne określenia, niemieszające się w wyżej przedstawionych polach wyrazowych, które związane są także ze stanem poprzedzającym akt zawarcia związku małżeńskiego. Można wśród nich wyróżnić następujące ekscerpty: a) nazwy osobowe wskazujące na płeć i stan cywilny: **dzieweczka** 'białogłowa młoda niezamężna' I 438, **kawaler** '1. ten co się stara o rękę panny, aspirant; 2. mężczyzna nie żonaty, pozostający w bezżeństwie' I 265, **narzeczona** II 77, **oblubienica** 'narzeczona; obiecana, przyszła małżonka' II 103, **pan młody** II 365, **panna** I 391, **panna młoda** II 365, oraz związane z przygotowaniem do ślubu: **swat** II 308, **swatka** II 441; b) nazwy czynności i aktów uroczystych połączonych z przygotowaniem ślubu i wesela: **poślubiny** '1. zręko-winy, zaręczyny; 2. = zawarcie związku małżeńskiego, ślub' II 200, **przenosiny** 'przeniesienie się po weselu panny młodej do pana młodego i biesiada z tej okoliczności' I 252, **ślub** II 77, **ślubowiny** II 443, **świadkowanie** II 457, **wesele** I 210, **za mąż wydać** I 457, **zapowiedzie** I 202, **żeńić się** I 430, w tym osobnicze: **zmałżonkować**, [...] żyda zmałżonkowanego powtóre z katoliczką II 458.

Niemniej istotne w przestrzeni społecznej ówczesnej rodziny były także określenia związane z duchowym rodzicielstwem. W analizowanej korespondencji reprezentują je: a) nazwy osobowe: **chrzestna** I 457, **chrzestna córka** II 341, **ojciec chrzestny** II 52; b) nazwy czynności: **prosić w kumy** 'kum: ojciec chrzestny, kmotr' II 225, w tym idiolektalne: **skumosić się**: [Kleczyński – V. J.] [...] *Jun-dziła prosił w kumy, ale podobno że się z nim nie skumosi* II 225.

1.2. Językowe formy wskazujące na wewnętrzne zhierarchizowanie wspólnoty rodzinnej

W analizowanej prozie epistolarnej Lelewela wyraźnie uwidacznia się tradycyjne wewnętrzne zhierarchizowanie rodziny – jej członkowie pozostają w rozmaitych stosunkach opartych na zasadzie równorzędności lub podrzędności i nadrzędności. To samo dotyczy krewnych i powinowatych.

Układ hierarchii rodzinnej wynika z umiejscowienia w przestrzeni rodzinnej każdego z jej członków (Handke, 1995, s. 174). Przedstawione poniżej wybrane ekscerpty odzwierciedlają właściwe dla polszczyzny pierwszej połowy XIX w. zróżnicowane relacje personalne w obrębie patriarchalnego modelu rodziny, co na płaszczyźnie językowej sygnalizują przede wszystkim nazwy żon, synów i córek – formy posesywne tworzone od antroponimów, nazw zawodów, funkcji społecznych czy godności mężów i ojców.

Precyzyjne dookreślanie koneksji rodzinnych umożliwiały marytonimika przybierające formę opisową typu [...] *Stefania Cieciszowska jest Sienkiewicza małżonką* [...] II 377, *Stara Subrowa małżonka wieśniaka z pod Częstochowy* [...] II 421, częściej formacji na *-owa*, *-ina* oraz utworzonych przez zmianę paradygmatu męskiego na żeński od podstaw proprialnych: a) odimienne, np. *Pani Józefowa* I 134, *pani Janowej* I 166, *pani Ignacowa* II 172; b) odnazwiskowe, np. *Aleksandrowska* I 149, *Pani Anna Bystrzyna* I 476, *Chońska* I 149, *Cyrinowa* II 119, *Dekertowa* I 246, *Glinczynie* II 112, *Mickiewiczowa* II 119, *JMCi Pani Morozowej* I s. XVIII, *Piczmanowa* I 149, *pani Piotrowska* I 462, *Mirowska* I 149; c) odimienne i odnazwiskowe: *Janowej Potockiej* I 435, *Jurkowska Wojciechowa* I 149, *pani Ludwikowej Wołowskiej* II 185, *pani Marcinowa Zalewska* I 381, *Wacławowa Łuszczewska* II 278; od podstaw apelatywnych, np. *Pani marszałkowa* I 426, *p. ministrowa* I 122, *panie profesorowe* I 156; oraz typ mieszany, składający się z nomen appellativum i nomen proprium, np. *Bergmanowa zegarmistrzowa* I 249, *ciotuli Brzechwiny* II 173, *Jenerałowej Twardowskiej* I 114, *kasztelanowej Chrapowickiej* II 374, *księżna Marcinowa* I 472, *marszałkowa Nowowiejska* I 427, *pani Potocka Feliksowa z Rosia* I 393, *pani sąsiadka Szpicnagłowa* I 203, *ze Starościną Czacką* I 272, *Szczepańska kapitanowa* II 119, *Xiężna Dymitrowa Czetwertyńska* I 393, *Xiężna Radziwiłłowa* I 237.

W przypadku mężatek Lelewel skrupulatnie zaznaczał ich powtórne zamążpójście, co językowo przybierało dwojaką realizację: *We środę była na obiedzie hrab. Platerowa secundo voto (primo voto Lubomirska)* I 426; *Pani Muhlerowa, dziś Liśkiewiczowa* I 23.

Wśród leksyki wskazującej na relacje ojciec – dziecko znajdują się określenia powstałe w wyniku operacji derywacyjnych i składniowych. Te pierwsze reprezentują patronimika męskie na *-ic* // *-(ow)icz*, *-ak*, np. *dwaj generałowicze Żymirscy* II 175, *kasztelanic Czarnecki* I 460, *Netrebszczak* II 172, *pan sędzia prezydentowicz Michał Baliński* I 265, *pan wojewodziec Wodzicki z Krakowa* II 202; oraz patronimika żeńskie z przyrostkami *-anka*, *-ówna*,

np. *Adamowianki* II 423, *Gerszdorfówny* I 110, *Grodkówna* I 204, *Pinar-dzianka* II 84, *panien pocztmistrzówien* II 409, *wachmistrziankę* II 193, *starościanka* I 473. Patronimika derywowane składniowo obejmują przede wszystkim struktury męskie typu: *syn* + imię // nazwisko // nazwa zawodu, funkcji społecznej czy godności ojca w dop. lp., np. *Jest dwóch Małachowskich, synów Henryka* II 388; *Ślubowskiego Józefa, syna Antoniego* II 463; *Był na tym popisie syn Czackiego* I s. XXX; *kuzynka [...] Suchodolskiego syna Januarego* II 463; *Godebski exkapitan, syn półkownika* II 457; *młody // mały* + nazwisko ojca w mian. lp., np. *Młody Popławski syn Lustratora* I 134, *Wężyk młody* II 119; *małego Jaraczewskiego* II 175; nazwisko ojca w dop. lp. + imię syna, np. *Tatarów Jurek* II 192; oraz odnazwiskowe deskrypcje żeńskie z rzeczownikiem *córka* + imię // nazwisko // nazwa zawodu, funkcji społecznej czy godności ojca w dop. lp., np. *To synowie Cesi – Córki Józefa?* II 387; *Druga Gendebinowa Aleksandrowa [...] córka Barthelemy [...]* II 422; *córka bankiera Hanequin* II 422.

Przy nazwiskach żeńskich funkcję patronimiczną pełnił także rzeczownik *panna*¹⁰ ‘dziewczyna oświeczonego stanu, lepiej ukształcona’, na co wskazuje poniższy przykład: [...] *wdowa Dębińska, Dębińska panna i syn najstarszy nieboszczyka* I 472. W przypadku nazwisk kobiet zamężnych relacje ojciec – córka sygnalizowane są za pomocą konstrukcji z wyrażeniem z domu, np. *Jest tu Eleonora Heltmanowa, Litwinka, z domu Dmóchowska* II 377; [...] *ona z domu Kossakowska* II 387; *Ona z domu Puchalanka* II 387.

O powiązaniach rodzinnych informują niekiedy określenia matronimiczne, wskazujące na relacje matka – dziecko, ale w badanej korespondencji Lelewela brak matronimików, choć pojawiają się wskazania na koligacje ze strony matki, np. *Są tu w Wilnie dwie osoby, co kalkulowały, że pani bratowa, panna Slaska, musi się rodzić z Dębowskiej, czy to prawda?* I 392.

Repertuar zjawisk językowych dotyczących „przestrzeni familijnej” (Handke, 1995, s. 51) obejmuje także nazwy par małżeńskich. Są to derywaty z sufiksami *-owie* lub *-stwo* utworzone od podstaw proprialnych: a) odimienne, np. *Maciejowstwo* II 191, *Państwo Adamostwo* I 161, *Adolfostwo* II 363, *Julianostwo* II 175, *Protowie* I 460, *Ignacostwo* II 175, *Wacławostwo* II 353; b) odnazwiskowe, np. *Państwo Deszertowie* I 129; c) odimienne i odnazwiskowe, np. *Nosarzewscy Józefostwo* II 175; d) odimienne i odnazwiskowe

¹⁰ W polskich gwarach odpowiadają mu określenia *dziewka*, *dzie(w)ucha* (Zaręba, 1967, s. 236).

+ adres odtoponimiczny, np. *Pońscy Bolesławowstwo z Poznania* II 387; e) odetniczne i odnazwiskowe, np. *Podolanie Kotowiczostwo* II 477; apelatywnych, np. *PP. jeneralstwo* II 267, *sędziostwo* I 213; apelatywnych i proprialnych, np. *państwo Dobrowolscy* I 436, *PP. Majewskich* I 202, *Państwo Szefostwo Jackowie* I 179, *marszałkostwa Drzewieckich i referendarstwa Skibickich* I 426. Nazwy małżeństw są stosowane konsekwentnie i wyodrębniane z nazw rodzin, co ilustruje poniższy przykład: *Słowem zjawiała się na chwilę pustka, bo wzajemne wizyty Guzowskich, Raczyńskich, Biernackich, Bertierów, Daszkiewiczostwa, Dębińskich, etc. są rzadkie i z tych ubywa po trosze* II 465.

W języku rodzinnym Lelewela w zakresie systemu nazw członków kręgu rodzinnego obecne są także określenia analityczne typu: *W Paryżu znalazłem kuzynka naszej bratowej Maurycego Wrońskiego [...]* II 82; *kanonik Znamiórowski, pana sędziego warszawskiego synowiec* I 407; [...] *Michałowska, kuzynka nasza z domu Oborska, Żabickiego cioteczna etc.* II 113.

2. Formy bezpośredniego osobistego kontaktu w rodzinie

Komunikacja interpersonalna w każdej rodzinie dokonuje się na szerszym tle interakcji pomiędzy jej członkami. Intensywność wzajemnego oddziaływania uwarunkowana jest częstotliwością, trwałością i swoistością kontaktów (Harwas-Napierała, 2006, ss. 221–222). Ważnym narzędziem identyfikacji więzi społecznej w komunikacji wewnątrzrodzinnej są językowe formy zwracania się do siebie członków tej wspólnoty. Adresatywy¹¹ obok funkcji fatycznej (nawiązania serdecznego kontaktu, okazania szacunku) i deiktycznej pełnią także funkcję relacyjną jako wykładniki określonego typu spoufalenia interlokutorów.

¹¹ Synonimicznie: zwroty adresatywne // formy (formuły) adresatywne // formy adresu // sposoby zwracania się do drugich // tytułatura // formy honoryfikatywne to „wszystkie wypowiedzi performatywne, które za pomocą wyrażen pronominalnych (np. pol. TY, WY) [...]), nominalnych (np. imię, nazwisko, tytułatura) i atrybutywnych (np. pol. MÓJ, SZANOWNY [...]) oraz ich potencjalnych kombinacji wytwarzają określony, społecznie wykształcony stopień i charakter dystansu między nadawcą a odbiorcą w bezpośrednim akcie komunikacji językowej” (Tomiczek, 1983, s. 25).

Bliższa analiza badanych listów pozwala wyodrębnić w nich dwa typy wewnątrzrodzinnej komunikacji interpersonalnej, uzależnionej od relacji: nierównorzędnej, pionowej (dzieci – rodzice) i równorzędnej, poziomej (rodzeństwo). W korespondencji skierowanej do rodziców i babki językowym wykładnikiem pragmatycznej niesymetryczności relacji rodzinnej są trzecioosobowe formy czasowników, np. *Jeśliby ojciec był łaskaw i pod kopertą księdza biskupa do mnie **chciał pisać** [...] I 135; Matka zapowiedziała mi, że już ostatni list **pisze** [...] I 467*. Do rodzeństwa natomiast Lelewel zwracał się zwykle przy użyciu form na ty, np. ***Pisałeś** bracie, że [...] I 59; Zmartwiło też mię zdróżne popstrykanie się Prota z Janem, o co? **nieraczyłaś mi powiedzieć** II 472*. Relacja na ty mogła niekiedy przybierać formy liczby mnogiej. W takich przypadkach formy pluralne pełniły funkcję emotywną, zwiększając dystans pomiędzy komunikantami dyskursu rodzinnego, np. *Jeżeli **macie** [do brata Jana – V. J.] co pisać to **piszcie**, a jeżeli **niemacie** nic, to **bądźcie** w oddaleniu z takim sercem z jakim jest Twój brat Joachim II 32*.

2.1. Wyrażenia pronominalne

Analiza wyekscerpowanych formuł adresatywnych ujawniła rozbudowaną sieć wyrażen pronominalnych, wyznaczających społeczną przestrzeń rodziny (Handke, 1995, s. 89). W komunikacji wewnątrzrodzinnej istotną jest postawa egocentryczna, związana z centralnym usytuowaniem mówiącego względem innych krewnych i powinowatych, którą wyznacza zaimek osobowy *ja*, przeciwstawiający się pozostałym zaimkom osobowym. Językowymi śladami relacji łączących nadawcę *ja* z pozostałymi uczestnikami dyskursu rodzinnego są zaimki osobowe *ty* i *wy*, współtworzące atmosferę bezpośredniości i familiarności, np. *Takiego życia jakiego **ty** dziś używasz, już **ja** zapróbował w tej Francji. Z przypadku żyłem na cudzym chlebie II 37; **Ja** z Michałem poszliśmy oglądać składy [...] I 481; Co do **mnie** wszystko idzie dobrze I 105; Zgon brata Jana jest dotkliwym dla **mnie** ciosem II 324; Muszę **ci** jeszcze donieść [...] I 60; Mam do **ciebie** prośbę, z której pewnie się będziesz śmiał, ale zrobisz **mi** łaskę, o to, żebyś pisał listy do **mnie** po bratersku i po przyjacielsku [...] I s. XVII; [...] dopiero dziś zdążam wieczorem pisać list do **was**, bracia [...] I s. XIII; Tymczasem tułę **Was** do serca II 359*. Egocentryzm ujmowany z perspektywy odległości fizycznej pomiędzy członkami rodziny może przyjmować następującą werbalizację: *Niebyło u **was** zimy, u **nas** była jaka taka, słotna, dość pogodna, z lekkimi przymrozkami II 295; U **nas** tu*

wszyscy zdrowi, wyjąwszy u państwa Adamów katar przy terażniejszej wilgoci opanował [...] I 129.

Zaimki dzierżawcze wyznaczają natomiast granice przestrzeni osobistej każdego z członków wspólnoty rodzinnej, przy czym zaimek *mój* wytycza granicę przestrzeni życiowej podmiotu mówiącego, np. [...] *cenzura zechce kieszeń moją na nowy expens narazić* I 129; [...] *co rada familijna zadecyduje, na to z mej strony przystaję* I 312; przeciwstawiając ją innym krewnym, np. *Panna Marcella o braciach swoich zapomniała* [...] I 161; *List Twój z daty 8 Maja odebrałem* II 30; *Nad twoją chorobą boleję niezmiernie* [...] II 106; *Polecam się rodzinnej pamięci Waszej* II 363. Zaimki dzierżawcze mogą wskazywać także na mikroprzestrzeń rodzinną, np. *Uściskaj odemnie siostry i dzieci Wasze* II 384, lub odnosić się do całej rodziny, np. *Pisałem do domu, żeby z naszej Woli tu do Łucka się przywlekli, miałby przynajmniej nasz dziadunio rozrywkę* [...] I 160; *Państwo Adamostwo chore i w smutkach. Smutne w samej rzeczy wypadki naszą familią trapią* [...] I 161; *Będzie on [Górecki – V. J.] wkrótce przez Warszawę przejeżdżał, spodziewam się, że nasz dom nawiedzi* I 196; *Pani Józefowa Marcelce wspominała o bliskiem z niemi sąsiedztwie, zapewne nasz zakątek odwiedzą* I 134; *Piszesz o biedzie w naszych stronach* [...] I 52. Zaimek *nasz* nie tylko służy zatem przeciwstawieniu środowiska familijnego reszcie świata, lecz także pełni dodatkowo funkcję integrującą członków kręgu rodzinnego (Handke, 2008, s. 110).

2.2. Wyrażenia nominalne i atrybutywne

Elementem konstytutywnym zwrotów adresatywnych w analizowanych listach jest tytułatura familiarna¹², prawie obligatoryjnie, zgodnie z ówczesnymi zwyczajami (Budrewicz, 2000, s. 203), w stosunku do rodziców i starszych krewnych z formułą *Dobrodziej // Dobrodziejka // Dobrodziejstwo*. Co ciekawe, analizowane adresatywy w kontaktach z rodzeństwem nie przybierają form odimiennych, z których chętnie korzystał w swych listach np. Sienkiewicz (Mariak, 2016, s. 21), brak im też oryginalności. Intensyfikowaniu nacechowania emocjonalnego form adresatywnych służyły konstrukcje deminutywne tworzone od nazw pokrewieństwa oraz przymiotnikowe i imiesłowowe ekspresywa.

¹² E. Tomiczek zalicza do niej „te wszystkie formy nominalne, które oznaczają stopnie pokrewieństwa albo powinowactwa i mogą być użyte w funkcji adresatywnej wobec osób spokrewnionych i spowinowacanych w obrębie najmniejszej grupy społecznej, jaką stanowi rodzina” (Tomiczek, 1983, s. 181).

Są to epitety atrybutywne typu: *łaskawy, kochany // ukochany*, pojawiające się najczęściej w stopniu najwyższym. Tym samym formuły te można interpretować jako próbę pogodzenia konwencji i szczerego uczucia nadawcy. A oto przykładowe ekscerpty form zwracania się Lelewela w listach do:

- ojca, np. *WP Dobrod.* I 17, *WMP. Dobr.* I 41, *W. Pan Dobrod.* I 17, *W. Pan Dobrodziej* I 2, *Tatunio Dobr.* I 17, *Najukochańszy Ojcie Dobrodziej!* I 89, *Najukochańszy Ojcie!* I 140, *Mon très cher Père!* I 53, *Ojciec Dobr.* I 48, *mój Ojcie* I 75;
- matki, np. *Matka Dobrodziejka* I 342, *Najukochańsza Matko Dobrodziejko!* I 351, *Najukochańsza Matko!* I 405;
- rodziców, np. *Najukochańsi Rodzice Dobrodziejstwo!* I 105, *Najukochańsi rodzice!* I 162;
- braci Jana i Prota, np. *Panie Bracie* II 85, *pan Prot* I 135, *Bracie!* I s. XIII; *Bracie kochany!* I s. XXVII, *Bracie łaskawy!* I 18, *Kochany Bracie!* I 30, *Najukochańszy Bracie!* I s. XVIII, *Braciszku!* II 79, *Najukochańszy Braciszku!* I s. XII, *Kochana rodzino!* [do brata Prota] II 344, *braciszku* II 91;
- siostry Marii, np. *Kochana Siostro!* II 407, *Do kochanej siostry w Szydłowie* II 467, *Kochana, najukochańsza siostro!* II 478, *siostro* II 411.

Formy adresatywne występują w różnych pozycjach struktury listów. Obligatoryjnie wchodzi w skład wpisujących się w etykietalną konwencję epoki formuł grzecznościowych lokowanych w ramowych partiach listów, które pragmatycznie składają się na makroakty powitania lub pożegnania.

3. Emocjonalność w komunikacji wewnątrzrodzinnej

Znamienną cechą kodu rodzinnego jako podsystemu języka potocznego (Handke, 2008, s. 76) jest jego nacechowanie emocjonalne. W analizowanych listach manifestacja uczuć przybiera często postać formuł eksplicytnych, w których nadawca explicite informuje odbiorcę o swoim stanie emocjonalnym, np. **Zmartwiło też mię** zdrożne popstrykanie się Prota z Janem [...] II 472; **Z tęsknotą Was czule ściskam** [...] II 283; **Tęskny** uścisk II 306; *Kochana siostro!* **Troszczę się o Was i nie wiem za co od niejakiogo czasu dużo niespokojny jestem** II 407; **Żal bierze jak pod pięknym płaszczykiem sama młodzież daje się jezuityzmem uwodzić i upadlać** II 46; *U nas towarzystwo rozpoczęło swe posiedzenia,* **przykro mi było**, żem nie miał czego na samym wstępie złożyć i czytać I 92.

Uczucia nadawcy uzewnętrzniane są także za pomocą różnorodnych środków językowych: leksykalnych i składniowych.

3.1. Leksykalne sposoby wyrażania emocji

Wśród wyekscerpowanych emocjonalizmów leksykalnych wyrazistą grupę stanowią nieoficjalne formy osobowych nazw własnych. Znamiona intymności rodzinnej mają przede wszystkim zdrobniałe i spieszczone formy imion rodzeństwa, np. *Jasio* I 21, *Józieńkowi* I s. XIII, *Józiowi i Marcelce* I s. XIV, *do Mani* II 225, z *Marcelką* I 73, *Maryli* I s. XXXIV, *Marynia* I 469, *Marysia* II 56, *Protkowi* I s. XIII; bratanków i siostrzeńców, np. [dzieci Prota] *Ewci* II 343, *Helenka* II 351, z *Hugonkiem* II 84, *oba chłopczyki Huguś z Gucikiem* II 100, *Juliś* I 176, *mały Henryczek* I 110; oraz dalszych krewnych i powinowatych, np. *Adaś i Michaś* I 129, *ciocia Antolka* [Antonina Netrebska, z domu Cieciszowska] II 174, *Antoś* I 420, *Brunek* [Brunon Kiciński, brat cioteczny] I 197, *Cesi Cieszkowskiej* II 473, *Emilka* I 447, *Janka Majewskiego* [szwagier, mąż Marii] II 416, *Józi* [żona Prota] II 198, *Kazio Cieciszowski* [brat cioteczny] II 31, *Krysi* [Krystyna z Kicińskich Potocka] II 95, *Klemenci Hoffmanowej* II 177, *na ręce Klemuni* [Klementyna z Tańskich Hoffmanowa] II 33, *wujaszek Pawełek Cieciszowski z Guciem swym* II 424, *Paulinkę* [z domu Dmóchowska, żona Augusta Lelewela] II 394, *o Stasiu Deszercie* I 221; wreszcie dzieci dalszych krewnych i znajomych: *przyjazd Kluczewskiej z Kacperkiem i Zosią* I 481. Niektóre z nacechowanych antroponimów pomimo obecności formantu augmentatywnego wykazują zabarwienie melioratywne, na co jednoznacznie wskazuje uwarunkowanie pragmatyczne, np. *Prot z żoną i kilku dziatwy, zapewne z Hugoniskiem w Busku; musi być z Hugonkiem nie najlepiej jest to siódmy roczek jemu* II 84.

W języku rodzinnym Lelewela pewną oryginalnością charakteryzują się nieoficjalne formy nazwisk i przyzwiska, które wprowadzał do epistolarnej komunikacji rodzinnej ze względów emocjonalno-humorystycznych: [...] *frasuję się bez końca nad Łokietkiem* [Hugon, syna Prota; ze względu na jego niski wzrost], *co za nieszczęśliwa istota!* II 108; *Samemu także panu „z Finków” Piaskowskiemu złożyć ukłony* [...] I 182; *Krótko piszę, przez Fijałka* [Fijałkowski, brat arcybiskupa warszawskiego] II 279. W listach do najbliższych pisanych na emigracji pojawiają się także kryptonimy (Jaros, 2017): *Dzięki nieskończone za obszerny list przez mydlarza* [Cyprian Zabłocki] II 279; *Żaba od was powróciła* II 117; *Piszę przez Żabkę* [Tadeusz Żabicki, siostrzeniec Joachima] II 59;

Z ostatnich słów wyrozumiewam, że **pani Szydłowska** [siostra, Maria Majewska, zamieszkała w Szydłowie] *myśli tylko szwajcarskie śniegi oglądać* [...] II 290; *Moja pani Krakowska* [Elżbieta z Nowowiejskich Mickiewiczowa; po poddaniu się Warszawy osiadła w Krakowie; przyjaźniła się z siostrą Joachima] II 60; **pan z Nakwasina** [Henryk Nakwaski] II 66; *Baba* [kryptonim Lelewela] *niechce, żeby wielkie pany na nią kwesty robili* [...] II 270; *Musisz wiedzieć adres do Neidenburga czyli Niborka* [...] II 38; w tym odantropomiczne i odtropomiczne akronimy, np. *Siostra An. Ne* [Antonina Netrebska] II 189; *Coś pisał o A.* [Adam Łuszczewski] *braciszku Kostuli* [Konstancja Łuszczewska, krewna Lelewela z linii Cieciszowskich] II 35; *do Woli C.* [Cygowskiej] II 181; *jedynie M. M.* [Maria Majewska, siostra] *zamierza* II 181; *doszedł mnie list pisany ręką P.* [Prota] II 34.

Do repertuaru rodzinnego należą także emocjonalizmy odapelatywne. „Język miłości i czułości” (Handke, 2008, s. 131) w analizowanych listach współtworzą deminutywne i hipokorystyczne formy nazw pokrewieństwa i powinowactwa, np. matka – **mama** I 125, **mamula** II 175, **Mamuleńka** I s. XXXIV, **Mamuni** I s. XI, **Matuli** I s. XIII; ojciec – **Tatula** I s. XIII, **Tatuleńko** I s. XXXII, **Tatunio** I 54, **Tatusia** I s. XI; babka – **babula** II 42, **babulka** II 439, **Babuleńka** I s. XIX; brat – **braciszek** I 420; siostra – **siostrzyczkę** II 419; syn – **synkowi** I 109; córka – z **córeczką** II 371; panna – **panienka** I 199; dziadek – **dziadunio** I 160, **Dziaduszkę** I 447; ciotka – **cioci** II 227, **ciotuli** II 173, **Ciotunia** I 166; wuj – **wujaszka** II 355; żona – **żonka** I 133; kuzyn – **kuzynek** II 35; a także inne wyrazy zdrobniałe, np. *Spodziewam się bowiem raniuteńko dziś w podróż wyruszyć byle furman zajechał* I 400. *Dzisiaj idę na śniadanko polskie do Adama Pauszy* [...] II 137; [...] *konsolowałem go jak mogłem buteleczką* I 213; *Czytam o trzech kochanych chłopczykach* [...] II 342. Szczególną kondensację emocjonalizmów odapelatywnych obserwujemy w formułach etykietalnych, np. *Pocałuj rączki Babuni, Mamuni i Tatunia Dobrodziejów* [...] I s. XI; *Pokłoń się Siostrzyczkom i Braciszkom odemnie, Józieńkowi oddaj kogutka* I s. XIII; *Wszystkim starszym rączki i nóżki całuję, młodszych serdecznie ściskam* I 195.

Osobną grupę stanowią leksemy, w których emocjonalność jest jednym ze składników semantycznych znaczenia wyrazu, zawartych systemowo w strukturze definicyjnej leksemu lub konotowanych, np. [...] *odmłodniewa długo zgrzybiały uniwersytet* I 357; [...] *sędzia sprawił się jak nie sędzia, ale jak wartogłów. Burmistrz, dobra duda* [...] II 45; [...] *bo go* [list – V. J.] **łotr** *Bobrowicz przetrzymał, zrywam z tym paskudziarzem* [...] II 202.

W budowaniu wypowiedzi nacechowanych emocjonalnie w listach Lelewela nie miały udziału mają również figury retoryczne, a zwłaszcza potoczne metafory, np. [...] *prace i trudy ugrzęzną w błocie Krzemienieckim, nigdy nie wysychającym* I 185; *Wyobrażam sobie, jak wszystko tam podrosło, zbabiło, zdziażdżało* [...] II 312; [...] *pewnie emigracja w ciuciubabkę grać nie zaniedba* II 92; porównania, np. *Żądanie podobne jest jakby kowalowi kazał kuć, zabrawszy mu młot i kowadło* II 71; frazeologizmy, np. *Co bądź siedzę jak szczur na ołtarzu, któremu kadzą* [...] I 352; *Nieład jak groch z kapustą, tu trocha, owdzie trocha* [...] I 332; [...] *w Wilnie siedzę jak za piecem* [...] I 199; *Siedź grzybie, dopóki Cię kto niezdybie* II 290; *Co ma wisieć, to nieutonie* I 415; [...] *niechciałem grochu rzucić na ścianę* I 160.

3.2. Emocjonalność związana z organizacją wypowiedzi

Do emocjonalizmów składniowych w badanej korespondencji należą właściwe mowie potocznej wypowiedzenia wykrzyknieniowe, co ilustrują ekscerpty: *Teraz żyję sobie swobodnie, wyglądam jednak końca roku i kandydactwa, będę tedy w domu! będę się cieszył, skakał, radował ...!* I 118; *Oby mi się zbliżył moment przeniesienia się do Warszawy!* I 325; *U nas teraz bieda!* I 131; wykrzyknienia parajęzykowe, np. *Ale, ale!* *Z nowin, o czym może niewiesz, Bruno Kiciński przeniósł się do wieczności* II 200; *Tam to hm! hm! Ale nie do mnie* [...] I 206; *Zagraniczny pfe, do cudzoziemczego pisma peryodycznego po polsku nic pisać nie mogę, strojów pięknych Jagiellońskich zdudzoziemczyć nie chcę* I 291; *Dla honoru królestwa i władz sądowych wypadłoby coś odpisać, że się to tak wlecze, to aż pfe* I 413; oraz partykuły emocjonalne, np. *Oh, jak to tym ludziom lekko nami poniewierać!* II 300; *Ależ i mój druk, oh! kiedyż się skończy?* II 338; *Dojdź że tu prawdy w filozofii!* II 230.

Wyraźnymi sygnałami zaangażowania emocjonalnego Lelewela są także inwokatywy typu: *Ale chwała Panu!* *Wszystko się tam na wesela, jak mi Prot pisze, zbiera* I 206; [...] *matka piękne projekta formuje. Daj Boże je doczekać* I 263; *Daj Boże żeby tak nie było!* II 32; *Szczęść im Boże!* I 293; *Dziękuję niebu!* *zaczyna loterya nagradzać* I 320; *Niech was Bóg pociesza* II 301.

Wartość emotywną wypowiedzi wzmacniają dodatkowo powtórzenia leksykalne, np. *Oh! nic z tego, nic, nic być niemoże, chyba że się ludzkie spękają rachuby* II 449; *Braciszku! po długiem, długiem, długiem bardzo milczeniu prawdziwie niewolę się do pisania* II 235; *Najciężej co zacząć, jak się zacnie, jeśli przerwy niema to się maluczko, maluczko ukończy* [...] II 369; w tym

właściwe dziś jeszcze gwarom, a w przeszłości potwierdzone m.in. w idiolektie Syrokomli (Trypućko, 1957, ss. 100–101) konstrukcje składniowe typu: [...] **wszystkim a wszystkim** najpowinniejsze składam atencye I 170; *Życie w Belgium i Bruxelli jest tańsze niż we Francyi* [...] *Piwa bez końca, tego piją a piją Belgi dniem i nocą, ztąd ociężali i odurzeni ztąd ich betise* II 50.

Do budowania emocjonalnego napięcia wykorzystywał Leleweł także znane mowie potocznej przerywniki i zdania urwane, np. *Na górze stoją kupkami kolumny po cztery, między niemi są pułki i książki...*, *ale... przerywam dalsze pismo, bom sobie bardzo ważną rzecz przypomniał* I 16; *Byłaby prawda karyera wówczas już stała, ale, ale... i bardzo ale...* I 263; *Ojciec Dobrodziej pyta mnie, czy wznawiać o bibliotekarstwo kwestję? Niewiem sam co na to mam...* I 294.

Innym zabiegiem wzmacniającym emocjonalność wypowiedzi było wprowadzanie replik narratora i jego rozmówców, np. *Lubliner autoruje ciągle i często słyszę, uf! co ja za pracę mam, uf!* II 467; [...] *tylkom się nie wyspał, bo Onaczewicz ni spać ni drzymać mi niedał, cały dzień gadał, rozpowiadał potwierdzał tak, tak, i szukał zwady, a w nocy wzdychał oh! oh! oh! bo go pchły gryzły, a ze świtem, ba i o północy furmana huczał, budził, łajał, straszył, groził* I 420; *Lecz ze świtem w poniedziałek, zaledwie mój Ostatnigrosz [tak Leleweł przezwiał Żyda woźnicę – V.J.] brykę nasmarował, uderzył w lament, a je je je! a je je je! ledwim się dopytał, że gleit i cettel zgubił* I 438; [...] *woźnica mój spał, tylko przez sen powoływał na konie mocno i syllabami, nu, nu, wiu, wio, oo, a odcykając się niekiedy gwizdnął fit* I 338.

4. Podsumowanie

Przedstawiona w niniejszym szkicu analiza języka rodzinnego Joachima Lelewela ma wprawdzie charakter wybiórczy, pozwala jednak wskazać kilka zjawisk językowych dotyczących relacji między członkami najbliższej rodziny, w tym właściwości niebadanej dotychczas osobistej sfery idiolektu historyka. Można je ująć następująco:

- Badany język rodzinny odzwierciedla właściwe dla dziewiętnastowiecznej polszczyzny zhierarchizowanie struktury przestrzeni społecznej rodziny – nazwy rodzinne, na które składają się nazwy pokrewieństwa i powinowactwa, oraz analityczne i deskrypcyjne marytonimika i patronimika, określenia par małżeńskich tworzą bogaty repertuar leksykalno-semantyczny, służący precyzyjnej identyfikacji poszczególnych członków rodziny.

- Interpersonalna komunikacja wewnątrzrodzinna uzależniona jest od typu relacji łączącej członków rodziny. Na partnerskie stosunki w obrębie rodziny eksplicytnie wskazują użycia 2. os. l. poj. orzeczenia, wykładnikiem pragmatycznej niesymetryczności relacji rodzinnej są trzecioosobowe formy czasowników.
- Na określenia wyznaczające typ więzi między członkami rodziny składają się: a) przymiotniki *drogi, kochany // ukochany, łaskawy* (nierzadko w superlatywie); b) formy deminutywne i hipokorystyczne określeń pokrewieństwa, np. *Tatunio, Babunia, Mamunia, Tatuleńko, Braciszku, Siostrzyczki, ciotunia, wujaszek*; c) nieoficjalne imiona (ale nie w funkcji zwrotów do adresata), np. *Huguś, Klemunia, Mania, Marysia, Protek*.
- W sposobach zwracania się do bliskich obecne są liczne wyrażenia pronominalne, nacechowana melioratywnie tytułatura rodzinna, z którą łączą się określenia atrybutywne, w formułach salutacyjnych i adresatywach natomiast zupełnie brak imion, choć takowe występują w tych pozycjach już od pocz. XVII w. (Mroczek, 1978, s. 139).
- Zwroty honoryfikatywne – oprócz podstawowej funkcji adresu – podporządkowane są strategiom komunikacyjnym służącym konstruowaniu pozytywnego wizerunku odbiorcy i/lub budowaniu serdecznej, rodzinnej atmosfery interakcji pomiędzy interlokutorami z zachowaniem należytego każdemu z członków rodziny uszanowania, podtrzymywaniem uczuciowej więzi pomimo fizycznej rozłąki.
- Formy adresatywne uzewnętrzniają uczucia miłości, wdzięczności i szacunku dla starszych członków rodziny, zwłaszcza rodziców i babki, z niepodważalną pozycją ojca jako głowy rodu. Rodzinne adresatywy kierowane do najstarszych członków rodziny zawierają elementy ówczesnego rytuału etykietalnego – formuły *Pan // Pani, Dobrodziej // Dobrodziejka // Dobrodziejstwo*, które konwencjonalizują się, mogą bowiem być skracane, np. *P. Szelutta, Dobrod. // Dobr., JWPan*.
- Realizacja języka rodzinnego sytuuje się w obrębie języka potocznego – neutralnego i nacechowanego. Wykładnikami rejestru emocjonalnego jest ekspresywna leksyka (m.in. deminutywa i hipokorystyka apelatywne, nieoficjalne formy antropimów, potoczna metaforyka, porównania i frazeologia) oraz środki składniowe (eksklamacje, inwokatywy, przerywniki i zdania urwane, powtórzenia, wprowadzanie replik narratora i jego rozmówców).

- O zindywidualizowaniu języka rodzinnego Lelewela świadczą nieliczne neologizmy: *zmałżonkować*, *skumosić* i neosemantyzm *braterstwo*, żartobliwe przezwiska i nieoficjalne formy antroponimów, a także zachowania językowe związane z utajnieniem wskazań referencjalnych – w języku rodzinnym historyka z okresu jego pobytu na emigracji pojawiają się elementy języka tajnego (kryptonimy, odantroponimiczne i odtoponimiczne akronimy), co podyktowane było troską o bezpieczeństwo własne i najbliższych.

Bibliografia

- Boksański, Z., Piotrowski, A., & Ziółkowski, M. (1977). *Socjologia języka*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Budrewicz, T. (2000). Intytulacje i submisje w listach pisanych do Józefa Ignacego Kraszewskiego. W J. Sztacherska & E. Dąbrowicz, *Sztuka pisania: O liście polskim w wieku XIX* (ss. 193–209). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Gajda, S. (1988). Styl indywidualny a współczesna stylistyka. W J. Basara (Red.), *Z polskich studiów slawistycznych* (Seria 7, ss. 377–384). Warszawa: PWN.
- Handke, K. (1995). *Polski język rodzinny: Opis zjawiska*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Handke, K. (2008). Język rodzinny. W K. Handke, *Socjologia języka* (ss. 75–133). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Harwas-Napierała, B. (2006). Komunikacja w rodzinie ujmowanej jako system w relacji rodzice – dzieci. *Roczniki Socjologii Rodziny*, 17, 221–233. Pobrano 24 czerwca 2018, z https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/4975/1/13_Barbara_Harwas_Napierala_Komunikacja_w_rodzinie_ujmowanej_jako_system_221-233.pdf
- Jaros, V. (2009). Niektóre osobliwości leksykalne w języku Joachima Lelewela. W B. Milewska & S. Rzedziecka (Red.), *Wokół słów i znaczeń: 3. Z zagadnień leksykalno-semantycznych* (ss. 391–400). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Jaros, V. (2013). Fleksja rzeczownikowa w pismach naukowych Joachima Lelewela. W K. Kowal & A. Konert (Red.), *W poszukiwaniu fundamentów czyli o potrzebie stałości w zmieniającym się świecie* (ss. 507–524). Częstochowa: Wydawnictwo AJD im. Stanisława Podobińskiego.
- Jaros, V. (2014). Osobliwe formy denominalnych derywatów czasownikowych w wybranych pismach naukowych Joachima Lelewela. W E. Rogowska-Cybulska & E. Badyda (Red.), *Wokół słów i znaczeń: 6. Słowotwórstwo dawne i współczesne* (ss. 130–140). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Jaros, V. (2015). *Studia nad językiem i stylem pism naukowych Joachima Lelewela*. Częstochowa: Wydawnictwo AJD im. Stanisława Podobińskiego.

- Jaros, V. (2017). Nazwy maskujące w emigracyjnych listach Joachima Lelewela pisanych do przyjaciół i znajomych. *Język Polski*, 2017(3), 76–86.
- Kałkowska, A. (1982). *Struktura składniowa listu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kieniewicz, S. (1990). *Joachim Leleweł*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kozłowska, A. (2011). O stylistycznym zróżnicowaniu idiolektu (na przykładzie tekstów Karola Wojtyły – Jana Pawła II). W U. Sokólska (Red.), *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś* (ss. 89–107). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Lewaszkiwicz, T. (1976). Osobliwości leksykalne w języku Joachima Lelewela. *Slavia Occidentalis*, 33, 59–74.
- Mariak, L. (2016). Właściwości leksykalne języka rodzinnego Henryka Sienkiewicza (na podstawie korespondencji prywatnej). W B. Taras & W. Kochmańska, *Język nasz ojczysty w sferze życia rodzinnego* (ss. 15–29). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Maternicki, J. (2009). Joachima Lelewela idea historii zaangażowanej. W J. Maternicki, *Historia i życie narodu: Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX wieku* (ss. 56–84). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Mroczek, K. (1978). Tytułatura w korespondencji staropolskiej jako problem stosunku między nadawcą a odbiorcą. *Pamiętnik Literacki*, 69(2), 127–148.
- Szymczak, M. (1966). *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tomiczek, E. (1983). *System adresatywny współczesnego języka polskiego i niemieckiego. Socjolingwistyczne studium konfrontatywne*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Trypućko, J. (1957). *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza): Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w XIX wieku* (T. 2). Uppsala: A.-B. Lundequistska Bokhandeln.
- Urbańczyk, S. (1983). Uwagi o polszczyźnie prac Joachima Lelewela. *Język Polski*, 63(3), 170–179.
- Więckowska, H. (1980). *Joachim Leleweł: uczonek – polityk – człowiek*. Warszawa: Czytelnik.
- Zaręba, A. (1967). Formy nazwisk żon i dzieci w dialektach języka polskiego. *Onomastica*, 12, 232–275.
- Zdanowicz, A (Red.). (1861). *Słownik języka polskiego* (T. 1–2). Wilno: Maurycy Orgelbrand.

Źródła

- Lelewel, J. (1878). *Listy Joachima Lelewela: Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane* (T. 1) [I]. Poznań: J. K. Żupański.
- Lelewel, J. (1879). *Listy Joachima Lelewela: Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane* (T. 2) [II]. Poznań: J. K. Żupański.

A Description of Joachim Lelewel's Familial Language Concerning the Family Social Space (on the Basis of Letters to His Loved Ones)

Summary

This article is a contribution to research on Joachim Lelewel's familial language. The study is limited to a range of linguistic phenomena concerning the family social space, and considers the two-volume collection of his letters from many different places written in various periods of his life. The epistolary prose under examination reflects the language of nobility and intelligentsia circles of the first half of the nineteenth century, with its distinctly marked hierarchical structure of the family social space. Its exponents include family names (e.g. the names for kinship and family relations, maritonymics and patronymics, names used with reference to married couples), familial forms of address (with the conventional forms *Pan/Pani* 'Sir/Madam', *Dobrodziej/Dobrodziejka/Dobrodziejstwo* 'Sir/Madam/Sir and Madam', lit. 'benefactor/benefactress/benefactors' in relation to the elderly), emotional colloquial vocabulary and unofficial anthroponyms. This use of familial language, characterised by infrequent use of personalised forms, belongs to marked informal register.

Charakterystyka języka rodzinnego Joachima Lelewela dotyczącego społecznej przestrzeni rodziny (na podstawie listów do najbliższych)

Streszczenie

Niniejszy szkic stanowi przyczynek do poznania właściwości języka rodzinnego Joachima Lelewela. Charakterystyka ograniczona została do repertuaru zjawisk językowych dotyczących społecznej przestrzeni rodziny. Podstawę materiałową tworzy dwutomowy zbiór korespondencji pisanej z wielu

miejsc pobytu w różnych okresach życia historyka. Badana proza epistolarna odzwierciedla język środowiska szlachecko-inteligenckiego pierwszej połowy XIX wieku, w którym wyraźnie zaznacza się zhierarchizowanie struktury przestrzeni społecznej rodziny, czego wykładnikami są nazwy rodzinne (m.in. nazwy pokrewieństwa i powinowactwa, marytonimika i patronimika, określenia par małżeńskich), familiarne adresatywy z konwencjonalnymi formułami *Pan // Pani, Dobrodziej // Dobrodziejka // Dobrodziejstwo* w stosunku do starszych, emocjonalną leksyką potoczną i nieoficjalnymi antroponimami. Realizacja języka rodzinnego, w którym ujawniają się nieliczne indywidualizmy, sytuuje się w obrębie rejestru nacechowanego języka potocznego.

Keywords: familial language; idiolect; family names; forms of address; letter

Słowa kluczowe: język rodzinny; idiolekt; nazwy rodzinne; formy adresatywne; list

Violetta Jaros, Jan Długosz University in Częstochowa

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0479-2503>

Correspondence: violetta.ajd@gmail.com

The preparation of this article was financed by the author.

Competing interests: The author declares that she has no competing interests.